

Hegedűs Rita

A szórend első akadémiai nyelvtanunkban

Az elméleti és alkalmazott nyelvészet viszonyát vizsgálva érdekes változásnak lehetünk tanúi. A ma tankönyvírója - legyen szó akár anyanyelvűeknek, akár idegenajkúaknak szóló gyakorlókönyvről vagy nyelvtanról - először az elmülethez nyúl. Azt viszi át a gyakorlatba, azt magyarázza, egész rendszerét arra építi. Elfelejtji, figyelmen kívül hagyja, hogy a történeli fejlődés során ez éppen fordítva történt: korai szerzőink a nyelvi tényekre támaszkodva írták meg gyakorlati vagy tudományos nyelvtanaikat. Hogy ezeknek a nyelvéírásoknak mi volt a célja, mi adta az ösztönzést, néhány korábbi dolgozatomban megkíséreltem bizonyítani ¹.

A tudományos nyelvtanokban az összefoglaló, rendszerező tendencia uralkodik, a gyakorlati nyelvtanokban erősebb a tanító célzat. Természetesen nincs közöttük mindig éles határ - különösen a korai nyelvtanokban, de szembevetendő, hogy a szerző minél inkább törekszik a taníthatóságra, annál nagyobb súlyt fektet a szintaxisra. Ezt az egyes művekben a szintaxis nagyobb terjedelme, alaposabb, sokrétűbb összeállítása, másutt a morfológia részben található, szintaxisra vonatkozó megjegyzések sokasága mutatja.

A szintaxis a korai nyelvtanokban² két részre - *convenientia* és *rectio* - tagolódott. Ezeket az első szintaxisokat én szófaj-szintaxisnak nevezném, mivel a szerzők bennük elsősorban az egyes szófajok egymáshoz kapcsolódásának lehetőségeit, szabályait vizsgálják. Egyértelműen az analitikus módszert követik, már meglevő nyelvi alakzatokat elemeznek. Ezen egy lépéssel tovább jutnak azok a nyelvtanok, amelyekben a szintaxis *rectio* részében a szerzők valamiféle csoportosítást kísérelnek meg. Itt az a fő szempont, hogy az egyes, jelentés szerint megállapított csoportok sokszor azonos mondatrészt vonzanak. Ez ugyan nem éppen explicit szabály, de véleményem szerint mégiscsak előremutat a gondolatok kifejezésének, a mondatok összeállításának irányába. Ide tartoznak pl. a „Sprachmeister” 1744 utáni, átdolgozott kiadásai s Adámi Mihály nyelvtana is.³

Egy döntő fontosságú jelenségnek - az igekötő időnként rendhagyó sorrendi viselkedésének - megfigyelése, rögzítése már egyes korai nyelvkönyvekben is megtalálható (Pereszlényi)⁴. Ennek ismertetésével, néhány példán keresztül történő bemutatásával hosszú időn keresztül megelégedtek a szerzők s a kivételek közé sorolták (Farkas J., Adámi M.)⁵.

A következő lépés egy újabb, már nem szemantikai csoportosítás: a szerző nem a kivételek között sorolja fel az igekötő és az ige sorrendjének felcserélődését, hanem megállapít bizonyos csoportokat is: pl. kérdések, felszólítás, tagadás (Gyarmathy, Beregszászi)⁶. Ezt követi a nyomatékos mondat-

rész szerepének felismerése, s ezzel tulajdonképpen megjelenik a kommunikáció mint cél a magyar nyelv tanításában.

A gyakorlati, s ezen belül a külföldiek magyarnyelv oktatását célzó nyelvkönyvek - nyelvtanok tehát a XIX. sz. első felében egyértelműen eljutottak a magyar nyelv szórendi sajátosságainak felismeréséhez, ezen belül az igekötő szerepének tisztázásához. Itt volt az idő tehát, hogy a gyakorlatban kikristályosodott megfigyeléseket elméletbe foglalják, rögzítsék. Ezt a feladatot a Magyar Tudós Társaság vállalta magára, így született az akadémiai **Szókötés**. Rendkívül érdekes, tanulságos, s megkockáztatnám az állítást: követhető az a mód, ahogyan a gyakorlati tapasztalatokat összegezték a kor kiemelkedő szakemberei. A kis, összesen 126 lapos könyv újszerűsége, a maga korában forradalminak nevezhető mondatfelfogása miatt megérdemli, hogy röviden ismertessem keletkezésének körülményeit, történetét. Ezzel egyúttal bepillantást nyerünk az Akadémia működésének első időszakába, a Nyelvtudományi Osztály „boszorkánykonyhájába” a 30-as, 40-es években.

Az Akadémia első nyelvészeti kiadványa „A Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb szabályai. A Magyar Tudós Társaság különös használatára” (Pest, 1932). A vékonyka kötet nem is szándékszik a teljesség látszatát kelteni, nem akar megdönthetetlen, örökérvényű szabályokat hozni. A titoknok, Döbrentei Gábor a bevezetőben maga is hangsúlyozza munkájának átmeneti jellegét, és nyitva hagyja a kaput a módosítások, változtatások előtt. „Mínek előtte tökéletesen megvizsgált nagy grammatikát bocsátana ki a’ magyar Tudós Társaság, a’ helyesírásra ’s a’ nyelv paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabályok felett megegyezni, [...] Győzzön a’ mi jobb! ez a’ Társaság’ szava, okokkal kíván ő vezetője lenni a’ kivilágulás szerint alakuló köz megegyezésnek, fennhéjázó ’s önkényű vezér nem.”

A „Helyesírás és Szóragasztás” 1843-ig összesen hét kiadást ért meg apróbb-nagyobb változtatásokkal, de a szintaxisra az egyikben sem tért ki. „Időközben el nem kerülhette az accadémia’ figyelmét, - írja Schedel 1843-ban a Szókötés előszavában (III.,IV:) - hogy a’ szókötés dolgában, noha némellyekre, péld. a’ többesnek használatára, a’ birtokviszonyok számbeli egyeztetésére nézve, stb. nagyobb részt magoktól elsimultak a’ szakadások, még is számos szabálytalan, helytelen, idegenszerű fűzésformák csúsztak be és csúsznak be folyvást nyelvünkbe: miknek eligazítása naponként sürgetőbbé válik, főkép miután majdnem valamennyi nyelvtanárok - nem tudni mire várva - a’ szókötést mellőzik, vagy igen szűk kézzel és töredékesen hintegetik a’ nyelvtani szabályok közé”.

A Szókötés munkálatainak megkezdésére konkrét utalás először 1837-ben történik (Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1837. dec. 11. 37. ülés 312. pont MTA Kézirattár K 1392). Eszerint a társaság elhatározza a „Helyesírás és

Szóragsztás” 3. kiadását, mely a 2. kiadás pontos mása lesz, s ezen kívül „e pont a’ 4dik kiadás iránt jóelőre teendő intézkedhetés végett a’ nagygyűlés elébe terjesztetni határozatott; időnyerés végett pedig addig is a’ tagok észrevételeiket a’ munkálatra, annak netalántáni bővebb kidolgozásáról, a’ szókötésről stb. május végéig a’ titoknoki hivatalhoz beküldjék.” 1838. szept. 3-án az előző határozat így módosul: „... Az ülés helybenhagyván a’ kisgyűlés eb-beli gondoskodását, a’ beküldés’ határidejét, körlevél által 1839-iki május végéig kiterjeszteni határozá, megbizván egyuttal a’ jövő nagy gyűlés elejébe terjesztésére (IX. nagy gyűlés 1838. 4. ülés sept. 3. MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1354).

Schedel a Szókötés előszavában (IV.1.) a jegyzőkönyv adatait részletezi. „A IX. nagy gyűlés t.i. megbizá a’ nyelvtudományi osztályt az előmunkálatok’ megtételével: mikben Vörösmarty Mihály, Fábíán Gábor, Czuczor Gergely és Nagy János rendes tagok az egyes részek megkésztésével eljárván, mindenik dolgozása társával közöltetett, kik minden illetén egyes munkálatához észrevételeiket adván [...]”.

A munkálatok - ahogyan az a következő jegyzőkönyvi pont szigorú hangjából megítélhető - nem haladtak kellő ütemben: „nm. elnök gróf a’ mult nagygyűlés IX. pontja következtében, jeléntvén, miképen a’ társaság által kibocsátott nyelvszabályokhoz mellékeltleni rendelt rövid szintaxissal még eddig el nem készülhetett az osztály, kötelességül tétetik a’ nyelvtudományi osztálynak, alkalmas levelező tagoknak is magokhoz választásával, hogy a’ kisgyűlés ’s onnan jövő nagygyűlés elébe terjeszthessék; [...] (X. nagygyűlés 1839. 8. ülés nov. 25. LXXXIII. pont MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1354).

A Szókötés ettől kezdve rendben készült: a jegyzőkönyvi beírások még apróságokról is árulkodnak: pl. Fábíán Gábor szept. 6-án még nem küldte el „a’ szókötést tárgyazó munkarészét”; Czuczor, Jászay, Nagy és Vörösmarty „nov. 24-e után még egy hétig együtt akarván maradni” erre az időre is napidíjat kérnek, ellenkező esetben a munkálatokat nem tudják befejezni; s mindezek mellett pontosan értesülünk az egyes munkarészek lezárásának időpontjairól is (XIII. nagygyűlés 1842. u. ülés nov. 24. MTA Kézirattár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357).

Hogy Nagy János a Szókötés munkálataiban, s különösen a Szórend kidolgozásában jelentős részt vállalt, arról az 1842. ápr. 25-i kisgyűlés jegyzőkönyvének 172. pontja vall: „ugyanaz ugyanattól [a titoknok Nagy Jánostól] bemutatja a magyar helyesírás és szóragsztás számára a’ Szókötést, és pedig nemcsak a’ szöegyeztetés’ reábizott részét, hanem az osztályi tagok által már elkészített szövonzatot, és a szórendet is ujra átvizsgálva és rendbehozva.

Az ülés a’ tisztelt tag szorgalmát és készségét örömmel tapasztalta, s határozta: hogy e munkálat már most az osztály valamennyi tagjaival egyenként közöltessék a’ végre, hogy kiki minél több idő alatt megtehesse reá vég-

észrevételeit, mi megtörténvén, a' nagyülés előtt tartandó osztálygyűlés az egészet közösen megvitassa, így elkészülve terjessze a nagyülés' elébe." (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek K 1394).

A kis terjedelmű, de nagy horderejű mű elkészült: erről az 1843. júl. 24-i kisgyűlés tudósít: „A' titoknok bemutatta a kis gyűlésileg tett módosítások szerint kiigazított szókötési munkálatot, 's elolvasta az annak elébe füzendő titoknoki előbeszédet. Melly is egy pár apró módosítással teljesen helybenhagyott 's az egész munkálatnak azonnali sajtó alá adatása elrendeltetett” (32. ülés 156. pont MTA Kézirattár K 1394).

A kinyomtatást közben anyagi nehézségek is hátráltatták: „A' titoknok előadta miképen az igazgatóság által 1842-diki nov. 24. tartott ülésben 3000 példányban előlegesen nyomtatni rendelt, az igazgató választmány által dec. 12-kén szinte sajtó alá avatni rendelt „Szókötést” a' budai nyomtató műhely csak azon feltétel alatt akarta munkába vétetni, miszerint az elkészülte után azonnal ki is fizetessék” (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1843. 33. ülés július 21. 172. pont K 1394).

A nyomdában lévő munkán közben még változtattak is: „Vörösmarty Mihály rtag a nyelvtudományi osztály nevében a' Szókötésben előforduló műszók sorában található, de mint előadó emlékezik annak kis ülésben történt vizsgálatása alkalmával mással felcserélt „igekötő” szót, mint a' tárgynak legjobban megfclelőt megtartani 's a' szókötési munka szövegében is, ha ezt a' nyomtatás előhaladta nem gátolná, vissza állítani kívánja” (MTA Kézirattár Kisgyűlési jegyzőkönyvek 1843. 4. ülés sept. 25-d 216. pont).

A nehezen várt mű végülis eljutott a közönséghez. Erről a Magyar Académiai Értesítő 1843. decemberi számában olvashatunk, amely a dec. 11-i kisgyűlésről tudósít: „Fáy András tisz. tag helyette elnöklete alatt - A könyvtár számára a titoknok előterjeszté a lefolyt szünnapok alatt készült accadémiai kiadásokat

1. Tudománytár X.XI. füzet
2. Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai
3. Magyar szókötés főbb szabályai. A. m. tud. társaság külön használatára”

Az 1843-as Szókötés történetével nem függ szorosan össze, de a tárgyhoz tartozik az 1840. szept. 2-án meghirdetett pályázat: „Fejtessenek ki a magyar szókötés szabályai, név szerint:

- 1.) Adassanak elő a' beszédrészek' ebbéli sajátosságai:
- 2.) A' szórend szabályai, vagy is: mi sorban kell az egyes mondatok szavainak állni, 's e sorozat szerint mellyik bir nyomosító erővel, s mellyik nyer nyomosságot:
- 3.) A szóviszony szabályai, vagy milly vonzattal vannak az egyes mondat szavai egymásra, 's e vonzat szerint milly ragozási változásokat szenvednek.

A szabályok mindenütt példákkal világosítsanak.

Melly két rendbeli jutalomkérdés ekképp kitűzetvén, a' pályamunkák' beküldési határnapjául 1842. martius 19-d. állapítatott meg". (MTA Kézirat-tár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357 1840. 6. ülés sept. 2. XIII.)

A Szökötés előszavában erről Schedel is említést tesz: „Ohajtotta ezen kívül az accademia az osztályán és kebelén kívüli nyelvismerők és buvárok figyelmét is a' szökötés' kérdésére függeszteni, 's c végre 1840-ben jutalom kitűzésével kívánta az elméket e tárgynak minden oldalú nyomozására buzdítani. E pályázat mibenléte a' múlt évi köz gyűlés alkalmával kihirdetett: a' helyeslést nyert munkák pedig, mihelyt azt az academia pénzereje engedendi, közzé léznek téve" (V.)

A pályázat további sorsáról ismét a naggyűlési jegyzőkönyvekhez kell fordulnunk: „Olvastatott a f. év kis gyűlések jegyzőkönyvének 294-k pontja, melly a' nyelvtudományi pályamunkák' ügyét terjeszti elő, 's melly szerint a' 100 aranyjutalom a IV-k számu illy jeligéjü munkának határozatott adadni: Der Stil ist der Mensch selbst: ... Ezek után az illető jeligés levelek felbontatván, az első rangunak szerzőjéül Szilágyi István nagyszalontai tanító találtott" (MTA Kézirat-tár Naggyűlési jegyzőkönyvek K 1357 XIII. naggyűlés 1842. első ülés nov. 21-d. III. pont)

Ez a pályázat 1846-ban Pesten meg is jclent, s megállapítható, hogy Szilágyi nem ismerhette az 1843. decemberében megjelent Szökötést.

Miután a Szökötés munkálatainak menetét megismertük, ideje, hogy szorosán vett tárgyunk. a szórend felé forduljunk. A tagok - mint azt a korábban idézett jegyzőkönyvek bizonyítják - az elkészült dolgozatokat egymás között kicserélték, egymás munkáit megjegyzéseikkel, észrevételeikkel látták el. A Szórend c. fejezetet a kéziratok tanúsága szerint Nagy János és Vörösmarty készítettek - hogy rajtuk kívül még valaki foglalkozott volna ezzel a résszel, annak nem találtam nyomát. Nagy János „Szórend"-jének első fogalmazványához Czuczor fűzött néhány jelentéktelen megjegyzést: az egyes szabályok „megvilágosítására” kért példákat. Hogy időben Vörösmarty vagy Nagy János munkája készült-e el előbb, erre csak közvetett utalásaink vannak. A Kisgyűlések jegyzőkönyve 1842. ápr. 25-i bejegyzése szerint „Nagy János bemutatja ... az osztályi tagok által már elkészített szövezetet, és szórendet is újra átvizsgálva és rendbehozva”. A bejegyzés nem tisztázza, hogy hány szórendi dolgozat érkezett be és kitől; sőt: a szövegben a „szövezetet” szó után kitett vessző arra is következtetni enged, hogy a szórend esetleg a saját munkája, amelyet újra átvizsgált és rendbehozott. Tény, hogy az 1842. ápr. 25-re (tehát a kisgyűlés napjára) datált kézirat, melynek egy példánya Nagy János saját keze írásával, két példánya pedig másolatban maradt fenn - ezek közül egyiken található a Czuczor-féle megjegyzés - még nem a végleges, nyomtatásban

megjelent Szórendet tartalmazza. Nem valószínű, hogy Vörösmarty dolgoztát 1842. ápr. 25. előtt elkészítette és beadta volna, hiszen akkor ennek a Nagy János által összegzett példányban nyoma lenne. (MTA Kézirattár RAL Szóköti munkálatok 1/1842!)

Mielőtt a végleges Szórend szerzőjét megkísérelném azonosítani, ismerjük meg magát a művet s benne különösképpen a szórendről szóló fejezetet! Nem lehet kellően hangsúlyozni, hogy a Szóköti szakít a szintaxis hagyományos felosztásával. Az első § így hangzik: „A ’ szóköti ’ fogalma és felosztása. A szóköti az egyes szokat értelmes mondatokká, ezeket beszéddé fűzni tanítja. A szóköti-nek három része, egymint:

I. *Szóegyeztesítés*, mi a ’ beszéd részeinek személyben, számban és ragban összeillesztését;

II. *Szóvonzat*, mi a ’ beszéd részeinek viszonybeli összeköttetését;

III. *Szórend*, mi a ’ beszéd részeinek elhelyezését tárgyazza” (7).

A III. fejezet minjárt három olyan megállapítással kezdődik, mely a szórend újfajta megközelítését tükrözi:

„20. § A szórend általános szabályai:

1.) A határos módu ige a ’ mondat sarkalattja

2.) A mondatban az ige bír legnagyobb s legáltalánosabb nyomosító erővel

3.) Nyomosító erővel bírnak még az *is* kötőszó, ’s a’ tagadó és tiltó *nem, ne; sem, se; sem*

nem; se ne szók.”

A „Különös szabályok” (21. §) közül fontossági sorrendben az ige következik. A könyvben leírtakat sem tömörebben, sem szemléletesebben nem lehet összefoglalni, álljon itt az idézet:

„1.) Azon mondatokra nézve, hol az igén kívül semmi nyomosító szó, sem igező nioncsen, következő szabályok állanak: Midőn a ’ fő súly az igén van, ez rendszeren legelől tétetik, ’s akkor az utána jövő kap némi nyomosságot, pl: *V i s z e n b u z á t P é t e r a ’ v á s á r r a ?*

2.) Minden egyéb esetekben legnagyobb azon szó, melly közvetlen az ige előtt áll. Ugy látszik, hogy az ige nyomosító ereje némileg még a ’ többi előtte álló szóra is elterjed, de ezen nyomosság a ’ távolság szerint mindinkább kisebbedik. Az illy nyomosított szó ellentét által még jobban kiemelhetetik, pl.

P é t e r v i s z e n b u z á t a ’ v á s á r r a . (nem Pál)

B u z á t v i s z e n P é t e r a ’ v á s á r r a . (nem zabot)

3.) Minden egyéb szó szabadon sorakoztathatik.

4.) Midőn igen nintsen a mondatban, azt oda kell képzeln, vagy más időbe állítani, ’s a ’ sorozat a ’ fennebbi szabályok szerint leszen rendezendő, pl.

N a g y (volt) az árviz Budán.

A z á r v i z (volt) nagy Budán.

B u d á n (volt) nagy az árvíz.” (110-111)

A főnévvel kapcsolatban a különböző jelzők sorrendjét, a főnév és a jelzők ill. értelmező viszonyát tárgyalja a szerző.

A magyar mondat szórendjének legkevésbé tisztázott kérdése az igekötő helye. A szerző az igekötőket egyértelműen külön szónak tekinti: így nem mond ellent a szórend elsődleges szabályának („Minden egyéb esetben legnyomosabb azon szó, melly közvetlen az ige előtt áll” - ld. előbb). Ez a felfogás szinte szóról-szóra megegyezik Brassaiéval, aki azt állítja, hogy a központban csak a puszta ige áll és nem az igekötős ige, mert az igekötő épp olyan jelzője az igeinek, mint bármely más határozó⁷. A fejezet utolsó öt pontja a magyar szórendnek olyan sajátosságaira hívja fel a figyelmet, melyek explicit szabályba foglalhatók: az *is*, *nem*, *ne*, *sem*, *se* mondatbeli helyére. Már az általános szabályok leszögeznek, hogy ezek a szavak mindig nyomatókosak. (110). Az *is* funkciója szerint kétféle: 1) az egyes mondat szavait kötheti, pl. „*Péter is viszen buzát a vásárra; Buzát is viszen Péter a vásárra*” (115); 2) összefűzhet két mondatot is megint csak kétféleképpen: a) „vagy egyes szóknál fogva, akkor ezek után áll: *Képedet is látom, szavadat is halloom*; b) vagy a’ mondatot egészen véve köti össze más mondattal és ekkor az ige után sorakoztatik, melly a’ mondat sarkalattja, ’s mellyet az okból nyomósítani kell, pl. *Nem bánom, ha mindenemet kockáztatom is*” (115-116)

A tagadó- és tiltósók tárgyalásánál a könyv pontosan meghatározza a *nem*, *ne*; *se* helyét: „A’ *nem*, *ne* szók közvetlen azon szó előtt állnak, melyet tagadni vagy tiltani akarunk, és pedig ha az illy szónak jelzője van, a *nem*, *ne* szócskák a jelzőt is megelőzik, ’s a’ jelzős vagy jelzőtlen szó, közvetlen az ige elé jó, pl: *Nem Péter v i s z e n buzát a’ vásárra, (hanem Pál)*.

Midőn az ígét magát akarjuk tagadni vagy tiltani, a’ *nem*, *ne* közvetlen az ígét előzi meg, pl:

Péter nem viszen buzát a’ vásárra (viszen? nem viszen?)” (117).

Helytelenül magyarázza azonban a *sem lát, sem hall* példamondatot: „Midőn az ígét akarjuk tagadni vagy tiltani, a’ *sem*, *se* is közvetlen az ígét előzi meg.”(118) Ennek a mondatnak a helyes elemzése a kettős tagadás (a kötet nem használja ezt a terminust) magyarázatánál következnek: „a) Azon szó eleibe, mellyet tagadni vagy tiltani akarunk, a *sem* vagy *se* tétetik, közvetlenül az ige eleibe pedig a *nem*, *ne*. A természetes rend ez: 1/ *sem*, *se* 2/ a tagadott vagy tiltott szó, 3/ *nem*, *ne* 4/ ige; a többi szók elöl vagy utol állhatnak, pl: *S e m b u z á t n e m v i s z e n Péter a’ vásárra, sem zabot*. b) Ha az ígét akarjuk tagadni vagy tiltani, a *sem nem*, vagy *se ne* közvetlenül az ige eleibe jó, pl. *S e m n e m v i s z e n Péter buzát a’ vásárra, s e m n e m h o z*. c) Közép ígék előtt a *nem* és *ne* ki is hagyathatik, pl: *sem s i e t , sem ké s i k haragja istennek* (Zrinyi)”.

A két utolsó pont az eddig felsorolt nyomatékos szavak együttes használatát igyekszik szabályba foglalni - tehát „1) Az *is* kötőszó és tagadók együtt: 2) Igekötő, kötőszó és tagadók együtt”. Mindkét esetben az irányadó szempont az, hogy az említett elemek szervesen összetartoznak-e vagy egymástól függetlenek. Itt a példamondatok a következők:

1/a P é t e r i s n e m v i s z e n b u z á t a ’ v á s á r r a

b/ N e m i s P é t e r v i s z e n b u z á t a v á s á r r a (122)

2/a A ’ b u z á t i s n e m P é t e r v i s z i e l a v á s á r r a m i t r ö v i d í t v e í g y i s l e h e t m o n d a n i : A ’ b u z á t s e m P é t e r v i s z i e l a ’ v á s á r r a .

b/ N e m i s v i s z i e l P é t e r a ’ b u z á t a ’ v á s á r r a ”

azaz: az 1/a, 2/a esetben más-más mondatrészre vonatkozott az *is* „kötőszó” és a tagadószó: az 1/b, 2/b esetben a *nem* és az *is* szorosan összetartoznak, „t.i. a’ tagadó vagy tiltó szónak az *is* által súlyt akarunk adni” (122).

A Szórend c. fejezet összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy

a) a szerzők már 1843-ban felfigyeltek az ige mondatformáló erejére, kiemelték az ige elsőrendű fontosságát; felismerték, hogy

b) a mondatban az ige előtti hely kitüntetett, az ide kerülő szó nyomatékos lesz;

c) ha az igét különösen nyomósítani akarjuk, ez kerül a mondat élére, azaz az ige előtti helyet tulajdonképpen maga az ige tölti ki;

d) nem veszik számításba a nominális mondatot, hiszen „Midőn ige nincsen a mondatban, azt oda kell képzelni vagy más időbe állítani ...”(111);

e) az igekötő és az ige két különálló szó, „ ’s közvetlen az ige előtt és azzal összekapcsolva csak akkor állnak, midőn a súly rajtok fekszik; elmozdítatnak pedig, mielőtt az ige által más szót akarunk nyomósítani” (115);

f) vannak olyan szavak, melyek nyomósító erővel bírnak még: *is, nem, ne, sem, se*.

A Szórend c. fejezet szerzőségét vizsgálva - mint már előbb utaltam rá - megállapíthatjuk, hogy időben Nagy János munkája volt az első. A szerző kéziratában megtalálható a hagyományos grammatikák szintaxisának idevágó része, azaz a 19.§-ban felsorolja a névelők, névutók, igekötők, indulatszók elhelyezésének leggyakoribb eseteit anélkül, hogy a kritikus helyeken szabályt adna. Gyakoriak a „többnyire, sok mindenütt, közönségesen”-szerű meghatározások. A felsorolások és példák között egyetlen figyelemreméltó mondatot találunk: „Az ige minden mondásban főtékintettel bír, és ott foglal helyet, hová a’ beszéd’ sulya kívánja, mert a’ többi szónak nyomadéká tőle függ.” Annál érdekesebb a következő rész: „A nyomadék szónak helyezése”.

Ebben megtalálható a végleges Szórendnek tulajdonképpen minden fontos gondolata.

„Ama szó, mely körül a’ beszéd mint sarkalat körül forog, *nyomadékszó*nak nevezetik. És pedig:

a) Legnyomósabb minden mondatban azon szó, mely a’ határos módu igét megelőzi, úgy hogy a’ többinek jelentősége ettől elül vagy hátul rendezett távolsága szerint enyészik el.

b) Ha az igekötők: *meg, föl, le* stb egybekapcsolvák, ezeken vagy az értelem sulya; pl: *Péter megfogta a’ tolvajt, Pál kitanulta a’ törvényt*. Ha tehát a nyomadékot az igekötőtől elvonva más szóra akarjuk ruházni, ezt tesszük az ige elé, az igekötőt pedig az igétől elválva utánahelyezzük, pl: *Péter fogta meg a tolvajt* (nem más).

c) Kapcsoló erejénél fogva nyomosító erővel bír az *is* kötöke; pl: *embert is látok* (de más *is*) - Az *is* már természeténél fogva a’ mondasban legelül nem állhat, hanem azon szó után, melyet csatolva nyomosít, maga pedig az igétől, vagy állítmánytól veszi nyomadékát; pl: *a’ kertet is láttam, az ember is halandó* stb.

Az *is* nyomadéka az egész mondatra is kiterjedhet, de ilyenkor az ige után foglal helyet; pl: *nem bánom, ha mindenemet elvesztem is.*”

Igekötős igéknél az *is*-t mindig az igekötő és az ige közé utasítja, e tekintetben más esetekkel egyáltalán nem foglalkozik.

A tagadó- és tiltószók elhelyezésénél csak azt tartja fontosnak, hogy mindegyik - *sem, se, nem, ne* - az ige előtt foglal helyet, a hangsúly kérdését nem vizsgálja (MTA Kézirattár RAL 1/1842 3 /a/).

Nagy János dolgozatát áttekintve leszögezhetjük, hogy a szerző felismerte a magyar mondat szórendjében az ige és a hangsúlyos (nyomatékos) mondatrész döntő fontosságát. Ebből a szempontból vizsgálta az igekötők szerepét, s ebben a kérdésben ma is helytálló következtetésekre jutott. Felismerte, hogy az *is* nyomosító erővel bír. Ezzel szemben pusztán formálisan osztályozta a tagadó- és tiltószókat, ezek szórendi kérdéseivel is csak felületesen, példák felsorolásának erejéig foglalkozott.

Nem tartozik ugyan szorosan a szórend kérdéséhez, de Nagy János dolgozatában találunk egy rövid fejezetet „A mondatok egymásközi viszonzyszerinti összekötése”-ről. Ez a rész a Szókötésből kimaradt, pedig az összetett mondatokat a MID tanításának szempontjából egyetlen járható úton; tehát nem alá- és mellérendelés szerint osztályozza, hanem a közlés célja szerint. Így a következő összetett mondatokat különbözteti meg: igenlő és tagadó, részletező, kizáró, okadó, időviszonyt közlő, föltételes, magyarázó, helybenhagyó, hasonlító és ellentétes mondatok.

Vörösmarty dolgozatát két példányban találtam meg, mindkettő másolat (RAL 1/1842 1 sz, 4sz.). Az egyiket Czuczor nézte át - a szórend részhez nem fűzött megjegyzést -, a másikat Nagy János. Számunkra természetesen ez a második a legérdekesebb, ahol két szakember vitájának lehetünk a tanúi.

A nyomtatásban megjelent Szórendhez Vörösmartyé áll közelebb, de pontosan nem egyezik meg vele. A példamondatok érdekes módok ugyanazok, mint Nagy Jánosnál - tehát vagy Vörösmarty vette át őket Nagytól, vagy közös forrást használtak, melynek eddig nem találtam semmi nyomát. Itt kell megjegyezni, hogy Nagy sokkal több példát sorol fel, mint ahány akár Vörösmartynál, akár a végleges példányban szerepel.

A fejezet bevezetőjében Vörösmartynál is megtaláljuk a névelő és a főnév; a számnév, a melléknév és a főnév összetartozását hangsúlyozó megjegyzéseket valamint a birtokviszony sorrendiségének kérdését, bár sokkal rövidebben, mint Nagynál. Ezután következik az első szabály, amely az ígét helyezi a mondat középpontjába: „A fősarkalat, melly körül a’ mondat értelme forog, a’ határos módú ige.

Legnyomósabb azon szó, melly a’ határos módú ígét közvetlenül megelőzi, a’ többiek jelentősége a’ távolság szerint enyészik el ...”

Figyelemre méltó, ahogyan a szerző a kivételes jelenséget magyarázza: „Kivétel: midőn az ige, mellynek legnagyobb nyomosító ereje van, visszaveszi eredeti hatalmát, az előtte állónak megszűnik nyomossága. Így szólhatunk szemrehányólag, gunyolólag, dicsekedőleg, vagy kérdőleg: *Péter visz buzát a’ vásárra?! Az illy mondatok szenvedélyes, indulatos természete némileg megzavarja az általános rendet, s az ige visszaveszi eredeti nyomosságát. De még ezen kevésbé rendes mondatok is szabály alá vonhatók: mert az ige illy esetekkor leghelyesebben elül tétetik, ’s az első szabály szelleme ’s a’ fent kimondott elv szerint a legfőbb nyomosság az ígén marad, semmi nyomosítható szó előtte nem állván. A föllebbi mondat tehát kérdőleg legtermészetesebben így fog állani: *Visz Péter buzát a’ vásárra?! Tudniillik itt a fő dolog mit megtudni akarunk az: *visz-e, nem-e?* Ezen esetben az utánna álló szó nyer az ígétől némi nyomosságot.” - tehát itt is explicit szabály megalkotására törekszik, nem elégszik meg a kivételek felsorolásával.**

Az igeekötők vizsgálatánál ugyanarra az eredményre jut, mint Nagy János, azaz: az igeekötők az igének nem szerves részei; csak akkor állnak az ige előtt, ha nyomosítást kapnak. Vörösmartynak egy, az igeekötőkkel kapcsolatos megállapításával Nagy nem értett egyet. Vörösmarty véleménye így hangzik: „Midőn az ígét előző szón kívül még az igeekötőnek is akarunk némi nyomosságot adni, az nem hátra hanem az ige által nyomosított szó elé tétetik: *El Péter viszi a’ buzát a’ vásárra* (de nem ő hozza vissza)”. Nagy így cáfol: „Ezen állítás nem való, mert ha ez állana, akkor helyesek volnának a kö-

vetkezők is: *el András metszette a' nyakát, be Jakab ütötte az ablakot, le Péter dobta az ablakból a' pénzt, ki János szabadította a' tömlőcből Pétert* stb. holott ennyire szórakozva még is a' magyar beszélni nem szokott". Hogy hogyan sikerült Vörösmartynak szerzőtársát meggyőznie, arról a feljegyzések nem árulkodnak, de a kötetbe végülis ez a szabály került: „Ha azonban az igekötőn némi súlyt akarunk hagyni, az nem az ige után, hanem az ige és a' nyomósított szó eleibe lesznek sorozandó, pl: *El Péter viszi a' buzát* (vissza Pál hozza).”

Az *is* tárgyalásánál a bevezető mondat szóról-szóra megegyezik Nagy Jánoséval: „Kapcsoló erejénél fogva nyomósító erővel bír az *is* kötszó.”

Az igekötő és az *is* sorrendjét tárgyalva Nagy nem tudott kielégítő magyarázatot adni, s ezen a ponton Vörösmarty magyarázata sem helytálló. „Midőn az *is*-t megelőző szón kívül (ide értve az igekötőket is) magának az *is*-nek is nyomósítást akarunk adni, akkor ennek közvetlen az ige előtt van a helye: *embert is látok, meg is adom, a' mivel tartozom.*” - du ugyanakkor már előbb leszögezte, hogy az *is* mindig „nyomósító erővel bír”.

Vörösmarty a nyomatékos *is* és a nyomatékos ige között éles különbséget tesz: „... az ige legfőbb lévén a' mondatban, akármely helyen vissza veheti súlyát, melly esetben azt egyéb szavakról elvonja; az *is* ellenben függő lévén más szavaktól azokat nyomósíthatja, de már az *is*-t csak az ige súlyozhatja meg.”

A végleges műből ez az aprólékos magyarázat kimaradt, s valószínűleg a közös munka eredményeképpen „A' szórend' általános szabályai” (20.§, 110.) közé 3. pontként bekerültek a „nyomósító erővel bíró szavak, az *is*, valamint a tiltó- és tagadósók.

A tagadósók szórendi helyének tárgyalásánál Vörösmarty is csupán formális, példák alapján megállapított sorrendet állít fel, szabályt nem ad. A végleges megoldást - hogy erre ki jött rá, azt nem tudjuk kideríteni - az a felismerés adta, hogy a tagadott mondatrész mindig hangsúlyos (nyomatékos) helyzetben van. Ez a kötetben már így is szerepel (110).

Az 1843-as Szókötetés keletkezését, a kéziratokat ismerve megállapíthatjuk, hogy a Szórend Nagy János és Vörösmarty Mihály munkája. Az első fogalmazványt Nagy János készítette, feltételezhető, hogy Vörösmarty dolgozata ennek ismeretében született. Nagy is, Vörösmarty is a mondat legfontosabb részének az ígét tartják. A szórendet szabályokba foglalják: a szavak sorrendje attól függ, hogy mit akarunk nyomósítani. Az igekötőt mindketten elválasztják az ígétől. A tagadó- és tiltósók, valamint az *is* különleges szerepét felismerik, bár egyértelműen csak a végleges, közös kidolgozásban fogalmazzák meg.

Nagy János dolgozata kezdetlegesebb, közelebb áll a szintaxisokhoz. Nem sikerült mindenütt szabatos, pontos szabályokat adnia; ilyenkor megelégszik a példák felsorolásával.

Vörösmarty kéziratában pontosabban, lényegretörőbben fogalmaz: ez a rövidségre és érthetőségre való törekvés a végleges Szórenden is tükröződik.

A korabeli nyelvészet ismeretében felmerülhet a kérdés: miért éppen Vörösmarty és Nagy János jutottak ennyire előre a szórendi kutatásokban? A választ életrajzuk és saját személyes megjegyzéseik adják.

Nagy János 1832 előtt a szombathelyi papi szemináriumban tanult, s már diákkorában foglalkozott a keleti nyelvek tanulmányozásával. „1831-ben a nem magyar ajkú növendék-társainak a magyar nyelv tanítójául kéretett fel s a növendék papság magyar iskolájának elnökévé választatott; munkálatai első évi folyama az ő vezérlete alatt készült” „A pesti Nevendék papság Magyar Iskolájának munkálatai” kötetében a szeminárium tanulói vallásos tárgyú műveket ültettek át magyar nyelvre, ezzel egyrészt az olvasók hitbéli ismereteit, vallásos érzületét kívánták elmélyíteni, másrészt a magyar nyelvet igyekeztek mind szélesebb körben elterjeszteni. Nagy János „az egyházi Tudományoknak negyedik évi hallgatója” volt az első kötet megjelenésekor, amelyet „elhunyt Rudnay Sándor Kárdinálisnak” ajánlottak a következő szavakkal: „A’ legforróbb fiui szeretet ... ellenállhatatlanul ösztönöz bennünket arra, hogy édes Anya nyelvünk művelésében szives fáradozásunk zsenyéjét háládatosság szent érzésétől lelkesülve Neked szenteljük.”

Az 1833-ban megindult sorozat évente újabb kötetekkel gyarapodott. Hogy a szeminaristáknak a magyar nyelv terjesztésében kifejtett buzgalma a későbbiekben sem lankadt, azt Nádasdi Ferenc váci püspöknek az 1836-os 3. kötet bevezetőjében leírt gondolatai bizonyítják: „Mídon tehát ily becses irományokat, s azoknak szellemében alkotott egyházi Munkálatokat fejledező Honni Nyelvünkön közösíteni czélul magatoknak kitűztétek, s e szent végbül a Pesti Nevendék Papság Magyar Iskolájában nemes szízzel egyesültetek, nézeteiteket a haza javára, és az Isten dicsőségére öszvesítettétek. Ám kiki lássa, hogy a’ Magyar Papság már bimbaiban is Honni nyelvét szereti, s a Nemzetiségi szempontokat maga elül soha el nem veszti! Ám kiki lássa, hogy a Magyar Papság már bimbaiban is megadja a’ Hazának a’ mi a’ Hazáé, az Istennek a’ mi az Istené!

Nagy János - mint látjuk - irodalmi s nyelvészeti munkásságát fordítással és idegen ajkúak magyar oktatásával kezdte. Biztosra vehetjük, hogy a magyar szórend kérdéseinek a MID szempontjából történő megközelítése eredményezett máig is helytálló megfigyeléseit, megállapításait.

Vörösmarty 1832-ben adta ki „Kurzgefasste ungrische Sprachlehre für Deutsche” c. nyelvkönyvét, tehát a Szókötés megjelenésekor már több, mint

tizenegy éve munkálkodott ezen a területen. A MID szemlélete nyelvészeti működése során élénken élt benne, ezt az *is* kötőszó tárgyalásánál tett megjegyzése *expressis verbis* mutatja: „Ezen pont az, mellynél idegen leg hamarabb eltéved, sőt őt gyakran az idegen munkák olvasásába igen elmerült, vagy rossz vidékü magyarok is hibáznak, miért is méltó lesz a dolgokat példákkal felvilágosítani.”

Nyelvtanokkal ill. tankönyvírással Vörösmarty továbbra is foglalkozott. Az 1842. márc. 27-én kelt királyi rendelet értelmében a teológiai és jogi tárgyak kivételével a magyar lett az iskolákban az előadás nyelve; majd három évi próbaidő után a helytartótanács 1844. júl. 24-én és nov. 5-én meghagyta az egyetem tanácsának és a tankerületek főigazgatóinak, hogy adjanak véleményt arról, hogyan válik be a magyar nyelv az oktatásban.⁹ A visszaérkezett jelentések egybehangzó véleménye szerint a reform teljes sikeréhez csak a tankönyvek hiányoztak. Ennek ügyében a nádor az Akadémiához fordult; az Akadémia 1845. máj. 5-én kiadta az ügyet egy bizottságnak, melynek tagjai: Czuczor, Fogarasi, Schedel szilassy János és Vörösmarty. A bizottság a tankönyvhiány mielőbbi pótlására több megoldást is felvetett: már elkészült tankönyveket átvizsgálva ezekből akartak tanításra alkalmasakat kiválasztani; gyakorló tanítók részére versenyt kívántak kiírni középiskolai nyelvtanok készítésére - végülis a Helytartótanács júl. 16-i ülésén a következőképp döntött: „mivel a' társaság nyelvtana a' nyelvtudomány forrásainak felhasználásával még ez évben elkészül, a legjobb munkákat azok készíthetik, kik ezen a művön dolgoztak; azért felkérjük a nádort, szólítsa fel az Akadémiát, készíttessen illő jutalom mellett a' nyelvészetben, szólásban és a' költészetben, de az iskolai rendszerben is jártas tagokkal a' három gimnasiunomi osztály használatára három részre oszlott teljes magyar nyelvtant, az ékes szólás osztályai számára pedig a' magyar ékes szólás és költészet szabályait tartalmazó tankönyvet”¹⁰

Czuczor és Vörösmarty *Elemi nyelvtanából*¹¹ a harmadik kötet, amely a szórenddel foglalkozik még 1846-ban megjelent, míg a két első csak 1851-ben. A III. osztály számára készült Szókötés „Szórend” c. részéről gondos összevetés után megállapíthatjuk, hogy az 1843-as Szókötés alapján készült. Meghatározásaiban, szabályaiban sehol sem mond ennek ellent, csak több ponton kiegészíti. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) foglalkozik a főnévi igenév és igekötője szórendi helyzetével állítás és tagadás esetén;
- b) Explicit szabályokba foglalva határozza meg, hogy mikor marad az igekötő és az ige együtt

[amennyiben a régies helyesírástól és szóhasználatától eltekintünk, akár egy mai tankönyvben is megállnák ezek a szabályok a helyüket]:

„1)Midőn határos módu s határozott alaku ige legelül áll a mondatban, p.o. *Elviszi Péter a buzát a' vásárra.*

2) Midőn az ige, (mint vonzó) előtt oly tárgyesetragos név (mint vonzott) áll, melynek jelzője: *minden, mindenik, mindegyik, valamennyi*, p.o. *minden búzát elvisz*. (Hasonló szabály áll, midőn a határozott alaku igét közvetlenül *mindig, mindenkor* szók előzik meg, p.o. *Mindig elviszi Péter a' búzát a vásárra*.

3) Midőn a' határos alaku igét, mint vonzót, közvetlenül a' tárgyesetragos név, mint vonzott *is, meg, pedig, ugyan* kötszók által kapcsolatva előzi meg, elválhatatlan az igekötő, p.o. *A' búzát is elviszi Péter a' vásárra*.

1. Jegyzet a) Midőn a' mondott szók nem közvetlenül előzik meg az igét, az igekötő hátra tétetik p.o. *Minden búzáját a' vásárra viszi el Péter. A' búzát is Péter viszi el a' vásárra*.

2. jz. A' *mind, mindnyájan, mindig, mindenkor* más igék előtt is hatással vannak az igekötőre, mely rendszeren elválasztatlanul marad az ige előtt p.o. *Mindig megfürdöm, mikor melegem van*. Azonban ez nem biztos szabály minden mondatokra nézve, mert úgy is szólhatunk: *mindig kerül ki annyi a' mennyi kell. Az okos házi gazda mindig fogad annyi lakót, mennyi házába fér*. [...]

4) Midőn az ige által különösen az igekötőt akarjuk kiemelni, megmarad az ige előtt, p.o. *a' házat m e g veszi-e?* (meg-c? nem-c?) Mi egészen más mint ha a' *házat* akarván kiemelni, így szólunk: *a' h á z a t veszi-e meg?*" (107-108).

Hasonló részletességgel sorra veszi azokat az eseteket, amikor az igekötő és az ige elválik:

- 1) Ha az ige előtt tagadott szó van (de nem hagyja említés nélkül azt az esetet sem, amikor a tagadás az igekötőre vonatkozik);
- 2) Ha az ige előtt *csak, csupán*-nal módosított tárgyragos névszó áll;
- 3) Ha a mondatban egy szót különösen nyomatékosítani akarunk;
- 4) Ha a mondatban kérdőszó van.

A „nyomatós”, azaz a szórend szempontjából döntő fontosságú szavak sorát kibővíti: az *is* és a tagadósók mellé felveszi a *pedig, csak, még, ugyan* szavakat. Nem elégszik meg annak leszűgésével, hogy ezek „nyomatékosak” vagy „nyomatósítók”, hanem határozottan két csoportra osztja őket: az *is* után nem válik el az igekötő az igétől, a többi után igen.

Különösen érdekesek azok a részek, ahol a „sokaságot jelentő nevek”-ről beszél (98), itt az igekötő és az ige együttmaradásának szabályai közt említi az „olly tárgyesetragos neveket”, melyeknek jelzője *minden, mindenik* stb. Felhívja a figyelmet azokra az esetekre is, amikor a mondat tárgya olyan főnévi igenév, melyeknek igekötője van (107).

Az utóbb felsorolt különleges szórendi jelenségekkel Fogarasi János foglalkozott először bővebben 1838-as cikkeiben. Feltehető, hogy Vörösmarty a Szókötés elkészülte után, de még az iskolai nyelvtanok megírása előtt ta-

nulmányozta behatóbban ezt a cikksorozatot, s eredményeit tankönyveiben már felhasználta.

A három tankönyv, amely a nemzetiségek lakta területen a magyar nyelv tanításának hivatalos tananyaga lett, a magyar szórenddel kapcsolatban olyan jelentős megállapításokat közöl, melyek a MID oktatásában ma is érvényesek és napirenden vannak.

Az akadémiai Szókötés és az Elemi nyelvtan szerzőségét vizsgálva a fentiek alapján kétségtelen bizonyítékát kaptuk Vörösmarty szerzőségének; nyelvész-nyelvtanírói tevékenysége teréül a magyar nyelvleírás egy máig sem tökéletesen tisztázott sajátosságát, a szórendet választotta.

Fenti dolgozatommal a korai szintaxisok, közelebbről a szórend vizsgálatán keresztül az Akadémián folyó nyelvészeti munkálatok egy heroikus korszakába szerettem volna bepillantani.

A nyelvtanok történetében a következő nagy lépés az 1846-os „A magyar nyelv rendszere” - azaz az első akadémiai nyelvtan - megjelenése. A Szókötés - mint azt előszavában Schedel kifejti - megegyezik az 1843-as, önálló kötetben megjelent Szókötéssel, „miután ezt illetőleg a tárgy állása az óta lényegesen nem változott.”

Sajnos, ha a „legfrissebb” akadémiai nyelvtant, vagy annak rövidített és sok külföldi oktatóhelyen máig is használt változatát, a Magyar nyelv rendszerét nézzük, a tiszteletreméltó Schedellel nem érthetünk egyet. A tárgy állása - legnagyobb sajnálatunkra - változott, méghozzá hátrányára. Vörösmartyék explicitásra törekvő szabályai, problémaérzékenysége helyett a lényeg, a szintaxis és az szórend egész kérdéskörének elszegényítésével, elhallgatásával találjuk magunkat szemben.

Irodalom

- 1/a A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében. ELTE Bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1985.
- 1/b. Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. Magyar Nyelvőr 1984. 75-83. in: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 3.sz.
- 2/a. Nyelvtan és kommunikáció egy szombathelyi magyar nyelvkönyvben. in: A magyar nyelv rétegződése . szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 420-429.

- 2/b A mondattan fejlődésének főbb állomásai 18-19. századi nyelvkönyvekben in: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. 1991. 264-70.
3. Bél Mátyás: Der Ungarische Sprach Meister. Preßburg, 1729.
 4. Pereszlényi Pál: Grammatica Lingvae Ungaricae. 1682. CorpGr.361.
 5. Farkas János: Ungarische Grammatik, ... Bécs, 1771.
 - 6/a. Gyarmathy Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár, 1794.
 - 6/b. Beregszászi Nagy Pál: Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797.
 7. Brassai Sámuel: A szórend és akcentus. Értekezések a Nyelv-és Széptudományok köréből. XIV. [1888] 45-46, 54.
 8. Szinnyei József: MIR IX. 634-35.
 9. Vizsota Gyula: Czuczor és Vörösmarty hivatalos nyelvtanai. EPhK. 27. 829. [1903]
 10. Vizsota Id. 9. 830-33.
 11. Elemi magyar nyelvtan, a középiskolák I. osztálya számára Szókötés a középtanodák III. osztálya számára. Budán, a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában 1848.